
Татјана Стародубцев
(Универзитет у Новом Саду)

**МУЧЕНИК И ЛЕКАР СВЕТИ ТАЛАЛЕЈ И
ЊЕГОВО ПОШТОВАЊЕ И ПРЕДСТАВЉАЊЕ У
СРЕДЊОВЕКОВНОМ ИСТОЧНОХРИШЋАНСКОМ СВЕТУ***

Светитељи који су чинили исцељења из човекољубља и нису их наплаћивали и стога били називани бесребрницима, поштовани су због излечења која су вршили помоћу знања стечених учењем световне медицине, као и чудотворних моћи посредством вере, које су поседовали за живота и након смрти. У Ерминији Динисија из Фурне, састављеној на Светој Гори око 1730, пружен је сажет опис како треба сликати свете врачеве. Међу њима је наведен Талалеј и забележено је да је млад и црнобрад.¹

У *Синаксару Цариградске цркве*, насталом у X веку, уписано је да се 20. маја, први тога дана, вршио спомен страдања светог мученика Талалеја (Ἀθλητής τοῦ ἁγίου μάρτυρος Θαλελαίου) и укратко је представљен живот светога, који овде доносимо у још сажетијем облику. Живео је у време цара Нумеријана и био родом из Ливана. Изучио је лекарску вештину (τῆς ἰατρικῆς τέχνης), а ухићен је у Аназарву у епархији Киликије, где се скривао у маслињаку. Пошто није пристао да принесе жртву идолима, доведен је пред намесника Теодора, који је наредио да се глежњеви Талалејеви пробуше и кроз њих провуку конопци да би био обешен наглавачке. Једно је замишљено, а друго су слуге учиниле, јер је у њихова срца ушла божанска сила, те су, уместо светога, пробушили даску. Двојица од њих, Александар и Астерије, поверовали су у Христа, те су им одсечене главе.

* Овај рад настао је у оквиру истраживања на пројекту Српска средњовековна уметност и њен европски контекст који финансијски подржава Министарство просвете и науке Републике Србије (бр. 177036).

¹ М. Медић, *Стари сликарски приручници III*, Београд 2005, 412 (грчки), 413 (српски), на крају, након Талалеја, наведен је Трифун (1. фебруар). За време настанка тог списка, које се обично препознаје у годинама између 1730. и 1734, уз претпоставку да је његово писање приведено крају до 1728, *ibid.*, 26-33. Основни поглед на приказивање светих врача, као и на њихово поштовање, представља студија, Archbishop Damianos of Sinai, *The Medical Saints of the Orthodox Church in Byzantine Art*, in: *Material Culture and Well-being in Byzantium (400-1453), Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8-10 September 2001)*, edd. M. Grünbart, E. Kislinger, A. Muthesius, D. Ch. Stathakopoulos, Wien 2007, 41-50, нарочито 41, 42-47.

Сл. 1. Свети Талалеј, црква Светог Николе на крову (τῆς Στέγης), Кипар, фото: Г. Фустерис

Fig. 1. Saint Thalelaios, Saint Nicholas τῆς Στέγης church, Cyprus, photo: G. Fousteris

Намесник је решио да сам пробуши глежњеве светоме, али, када је намерио да устане са престола, био је залепљен и није могао да устане. Свети се тада помолио и учинио да намесник буде одвојен од трона. Због тог чуда, многи окупљени су поверовали у Христа, те је мучитељ изнова узео да пробие глежњеве светог, али су му се одмах руке осушиле. Пошто га је свети опет исцелио, намесник је заповедио да Талалеј буде бачен у море, али се овај убрзо појавио у светлим одеждама. После тога је био вргнут зверима на потркалишту, али је остао нетакнут, те је у Едеси, у граду Егеји, усекован мачем. На крају је забележено да се сабор светог врши у његовом мариријуму унутар светог

мученика Агатоника.²

Свети Талалеј није често представљан.³ Изгледа да је насликан у доњој зони у јужном делу протезиса у цркви посвећеној вероватно светом Ђорђу у кападокијском манастиру Дирекли килисе, украшеној фрескама између 976. и 1025. године.⁴ У храму Богородице Казанцијске у Солуну, подигнутом 1028. и убрзо потом живописаном, види се међу попрсно представљеним светим врачима у најнижем реду у олтарској

² Cf. *Propylaeum ed Acta Sanctorum novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice sirmondiano (nunc Berolinensi) adiectis Synaxariis selectis*, ed. H. Delehayе, Bruxelles 1954² (1. изд. 1902) (*Syn CP*) 697.1-698.4, cf. и *Типик Велике цркве*, чији је синаксар, састављен између 878. и 893, објављен на основу рукописа из Библиотеке манастира Светог Јована Богослова на Патмосу број 266, из IX-X века, А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного Востока, Том I. Типик, часть первая*, Киев 1895 (репринт, Hildesheim 1965) 74, за једнак податак, према рукопису из X столећа, cf. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix no 40, Xe siècle, Tome I Le cycle des douze mois*, Roma 1962, 296, 297. За датовање настанка *Типика Велике цркве* и његовог синаксара, *Oxford Dictionary of Byzantium (ODB)* 3, ed. А. Р. Kazhdan, New York-Oxford 1991, 2132-2133 (R. F. Taft, A. Kazhdan).

³ Како је, непосредно пред улазак у штампу, овај рад морао бити сажет, у овом делу не прилажемо описе изгледа његовог лика, одеће и атрибута у рукама нити податке о светитељима који га окружују.

⁴ С. Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991, 326 и нап. 184.

апсиди.⁵ На Кипру, у цркви Светог Николе на крову (τῆς Στέγης) код села Какопетрије, украшеној фрескама почетком XI века, насликан је у попрсју, на источној страни северозападног пиластра (сл. 1).⁶ У храму Успења у Старој Ладоги, осликаном у последњој четвртини XII столећа, живопис је веома оштећен. Међу ретким очуваним фрескама у зони попрсних светитеља у простору светилишта недавно је пронађена, у луку ђаконикона, веома оштећена представа светог Талалеја.⁷ У спратној цркви Светог Јована, познатој као Карши килисе, у горњој етажи се налазе фреске настале 1212. године. Ту се у светилишту, у доњој зони, виде многобројни свети лекари. Међу њима је Талалеј, смештен између олтарске апсиде и нише протезиса.⁸ У двобродном храму Четрдесет севастијских мученика у Сувешу (Шахинефенди), живописаном 1216/17, у потрбушју лука над широком нишом која заузима средишњи травеј северног зида налазе се свети Пантелејмон на источној страни и на западној свети Талалеј.⁹

Сл. 2. Свети Талалеј, црква Светих арханђела у Вароши, Прилеп, фото: Т. Стародубцев

Fig. 2. Saint Thalelaios, Holy archangels church, Varoš, Prilep, photo: T. Starodubcev

⁵ Cf. A. Tsitouridou, *The Church of the Panagia Chalkeon*, Thessaloniki 1985, 44, pl. 19. Поред тога, у припрати католикона манастира Хосиос Лука, украшеног мозаицима негде у првим деценијама XI века, у јужном травеју, у своду подељеном на четири троугаона поља у којима су смештени медаљони са допојасним светитељима, очувао се само првобитни мозаик са представом светог Мокија (север), док су попрсја остале тројице светих уништена и замењена у XIX столећа сликаним ликовима Пантелејмона (исток), Талалеја (југ) и Трифуна (запад), cf. N. Chatzidakis, *Hosios Loukas*, Athens 1997, 22, 23, nos. 161-164. Међутим, морамо да изразимо сумњу у то да је свети Талалеј био представљен и на првобитном мозаику.

⁶ A. and J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, Nicosia 1997², 55, где је поменут као мученик.

⁷ В. Д. Сарабьянов, *Иконографическая программа алтарных росписей Успенского собора Старой Ладогои*, Искусство христианского мира XI, Москва 2009, 268-270, ил. 10, 11.

⁸ C. Jolivet-Lévy, *Images et espace cultuel à Byzance: L'exemple d'une église de Cappadoce (Karsi Kilise, 1212)*, in: *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*, ed. M. Kaplan, Paris 2001, 170; S. Susek, *The Decoration of Cave Churches in Cappadocia under Selçuk Rule*, Master Thesis, University of Notre Dame, Notre Dame, Indiana, December 2008, 25-26.

⁹ G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce, Texte, tome deuxième (première partie)*, Paris 1936, 163; M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien III*,

Сл. 3. Свети Талалеј, црква Светог Ђорђа, Кирк дам Алти Килисе, фото: Г. Фустерис

Fig. 3. Saint Thalelaios, Saint George church, Kirikdam Altı Kilise, photo: G. Fousteris

У храму Светих арханђела у Вароши, у Прилепу, осликаном негде између 1270. и 1280, у другој зони на јужном зиду виде се допојасно приказани многобројни свети лекари, а међу њима, први с истока, је свети Талалеј (сл. 2).¹⁰ Црква Светог Ђорђа у области Белисирме у Кападокији, позната као Кирк дам Алти Килисе, односно црква под четрдесет кровова, живописана је између 1283. и 1295. године. Свети Талалеј је ту насликан у светилишту, прилично неправилно обликованом, на јужној страни потрбушја апсидалног лука (сл. 3).¹¹ У Благовештенском храму у Грачаници, украшеном фрескама око 1320, насликани су многобројни свети лекари у различитим деловима наоса. Талалеј је смештен уз попрсно представљене свете врачe Сампсона и Диомида у другом реду, западно од пролаза на северном лицу западног спољног ступца у северном броду (сл. 4).¹² Манастирска Богородичина црква код села Никитари на Кипру, позната као Асину или Форбиотиса, живописана је 1105/6. године. У трећој четвртини XIV века пресликана је ктиторска композиција, која се налази на јужном зиду, у средњем травеју, у посебном пољу оивиченом бочно пиластрима и одозго луком у чије су потрбушје тада постављена попрсја светих врача и светих мученика у медаљонима, међу којима се види Талалеј.¹³ Тробродни параклис Светих бесребрника у Ватопеду је украшен пре 1371. фрескама пресликаним 1847, које још нису потпуно очишћене, али се може претпоставити да је приликом обнове поновљен првобитни

Reclinghausen 1967, T. 424.

¹⁰ П. Костовска, *Фигурите на монасите во Св. архангел Михаил, Варош: Прилог кон нивната идентификација*, Patrimonium 9, Скопје 2011, 81. Програм живописа је проверен на основу теренских белешки.

¹¹ N. et M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Régonde Hasan Daği*, Paris 1963, 208-209, Pl. 95,a; Susek, *The Decoration of Cave Churches*, 86-87, Fig. 66.

¹² Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, Београд-Приштина 1988, 84, 104; Б. Живковић, *Грачаница. Цртежи фресака*, Београд 1989, V; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 333.

¹³ Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus*, 133; *Asinou Across Time. Studies in the Architecture and Murals of the Panagia Phorbiotissa, Cyprus*, edd. A. Weyl Carr, A. Nikolaïdès, Washington D. C. 2012, 251, 254, Fig. 6.28.

програм живописа. У јужном броду, у доњој зони јужног зида, приказани су многобројни свети врач, а покрај њих, у јужном делу западног зида, стоји Талалеј (сл. 5).¹⁴ Најзад, у цркви Вазнесења манастира Раванице, чије је осликавање, извршено у три маха, окончано вероватно 1385, свети Талалеј је смештен међу мученике и налази се у доњој зони, на источном лицу југоисточног ступца.¹⁵

Представе светог Талалеја наведене су на основу објављених примера из доступне литературе. Свакако да је он био приказан и у појединим од цркава у којима је живопис или пострадао или пресликан или толико оштећен да није могуће препознати представљене светитеље. Наравно, он је редовно добијао места у оквиру сликаних календара, уз 20. дан месеца маја. Изгледа да је у тим целинама обично приказивано његово усековање¹⁶ и да је понекад сликан са састрадалницима.¹⁷

Свети Талалеј је, како сведочи његово синаксарско житије, био по занимању лекар. У складу са тим, он је обично сликан међу светим врачима. Такав је случај у Богородици Казанцијској, Карши килисе, Сувешу, Светим арханђелима у Вароши, Кирк дам Алти Килисе и Грачаници. У Светим бесребрницима у Ватопеду, где је представљен као лекар, постављен је поред светих врача, док уз њега стоји свети мученик Трифун, а у Асину и Раваници је приказан у друштву мученика. Обично је сликан у складу са

¹⁴ Ν. Τούτος, Γ. Φουστέρης, *Ευρετήριον της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους 10ος-17ος αιώνας*, Αθήνα 2010, 152, Σχ. 3.10.1, αρ. 134-135.

¹⁵ Б. Живковић, *Раваница. Цртежи фресака*, Београд 1990, 40, 72; М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Београд 1999, 149. Његова фигура је израђена у последњој етапи осликавања која се вероватно одвијала негде 1385. године, cf. Т. Стародубцев, *О портретима у Раваници*, ЗРВИ 49 (2012) 333-348.

¹⁶ Призори на којима се види како му целат одсеца главу налазе се у црквама Светог Николе Орфана у Солуну осликаној у другој деценији XIV века (П. Мијовић, *Менолог. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, 259; Α. Τσιτουρίδου, *Η εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Νικολάου στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1978, 149, Είκ. 76; eadem, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Орфанού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986, 184, πίν. 76, за датовање живописа, Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 348), Вазнесења у Дечанима у делу приправе украшеном до 1343. (Мијовић, *Менолог*, 338; С. Кесић-Ристић, Д. Војводић, *Менолог*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 409 и нап. 255, cf. В. Р. Петковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани II*, Београд 1941, 17, Pl. CXXVII (В. Р. Петковић), за датовање, Г. Суботић, *Прилог хронологији дечанског зидног сликарства*, ЗРВИ 20 (1981) 125-127) и, изгледа, Четрдесет мученика у Трнову, у другој половини XIV века (Мијовић, *Менолог*, 255, за ново датовање, које је приложио Б. Тодић, cf. Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 412 и нап. 239).

¹⁷ У њиховом друштву се налази у храму Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, живописаном 1315-1317. (Мијовић, *Менолог*, 279; Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 81, за датовање настанка живописа, Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 320) и у цркви Благовештења у Грачаници (Мијовић, *Менолог*, 299; Тодић, *Грачаница*, 104; Живковић, *Грачаница*, IV), као и у Менологу за целу годину који се чува у Оксфорду, Bodleian Library Gr. th. f. 1, израђеном у Солуну између 1322. и 1340, на fol. 40v (Мијовић, *Менолог*, 205, нап. 182; I. Hutter, *Oxford Bodleian Library II, Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. Band 2*, Stuttgart 1978, 24, Abb. 75).

Сл. 4. Свети Талалеј, црква Благовештења у Грачаници, фото: фонд Благо

Fig. 4. Saint Thalelaios, Annunciation church, Gračanica, photo: Blago fund

чином светитеља међу којима се нашао. Једино је у Светим арханђелима у Вароши и Грачаници, иако је у друштву светих врача, представљен као мученик.¹⁸

Већином је приказан као смеђи млађи човек. Има таласасту уредно зачешљану косу која дужином сеже негде до средине врата у храмовима Богородице Казанцијске, Светог Николе на крову, у Сувешу, Светим арханђелима у Вароши, Асину, Светим бесребрницима у Вагопеду и Раваници, где му танки праменови падају преко рамена, а нешто краћу у Карши килисе, као и у Грачаници, где има нешто дубље залиске. У Кирк дам Алти Килисе изгледом подсећа на светог Пантелејмона, и по облику косе и по томе што нема браду. Иначе, голобрад је још само у Светим арханђелима у Вароши и Асину. Сасвим неуобичајено, у храму Светог Николе на крову има брчиће. Брада му је обично кратка и обла, како је приказана у Карши килисе, изгледа и Сувешу, као и у Светим бесребрницима у Вагопеду. Најзад, у два примера у којима има нешто другачији облик косе, у Грачаници и Раваници, носи таласасту браду средње дужине.¹⁹

Представљен као лекар, он обично у десној шаци држи неки од медицинских инструмената.²⁰ Има дуг и узан предмет у Дирекли килисе, ланцету или ножић у Карши килисе и Кирк

¹⁸ Светитељи приказани покрај њега у Дирекли килисе и цркви Успења у Старој Ладоги нису се очували. У храму Светог Николе на крову на наспрамној површини, на источном лицу југозападног пиластра, налази се сликарство које не припада истом слоју.

¹⁹ У Дирекли килисе лик светог је уништен и једино се назире његова смеђа коса. У цркви Успења у Старој Ладоги, колико се може уочити на основу објављених црно-белих фотографија, његов лик и виши део прса су толико испрани да није могуће разлучити црте лица и облик косе. У Сувешу му је лик веома пострадао и, по свему судећи, није могуће разазнати његове црте лица. Поред тога, не поседујемо добар снимак његове представе у Богородици Казанцијској на којем би се разазнао облик браде.

²⁰ За медицинску опрему у античкој Грчкој и Риму, на основу писаних извора и археолошких налаза, која служи и као извор за изглед средњовековних инструмената пошто су се византијски лекари ослањали на Хипократовско-Галенске традиције, J. S. Milne, *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, New York 1970 (1st ed. London 1907); H. Matthäus, *Der Arzt in römischer Zeit. Medizinische Instrumente und Arzneien, Archäologische Hinterlassenschaften in Siedlungen und Gräbern*, Stuttgart 1989; E. Künzl, *Medizinische Instrumente der römischen Kaiserzeit im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, Mainz 2002; L. J. Bliquez, *The Tools of Asclepius. Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Leiden – Boston 2014. Посебну пажњу приказивању лекарске опреме у старом српском живопису посветила је, С. Пајић, *Представе медицинских инструмената и опреме у српском средњовековном сликарству*, Зограф 38 (2014) 59-73, са старијом литературом.

дам Алти Килисе, два оруђа са танким сечивом или пинцету у Сувешу и сонду кашичицу у Светим бесребрницима у Ватопеду, док у Богородици Казанцијској носи крст. У левој руци најчешће држи кутију за лекарски прибор. Она се види у Карши килисе, Сувешу, Кирк дам Алти Килисе и Светим бесребрницима у Ватопеду. Само у храму Успења у Старој Ладоги благосиља десном руком и левом држи књигу. Наравно, насликан као мученик, редовно у десној шаци стеже крст, како показују примери из Светих арханђела у Вароши, Грачанице, Асину и Раванице.²¹

Свети је пострадао у граду *Egeji* (Αἰγαῖαι, Αἰγέαι, Αἰγαί, Αἰγιάσιον) у Киликији, у близини Мопсуестије (сл. 6). То место је било значајна лука у заливу Исика и станица на путу између Цариграда и Антиохије, а једно време је било седиште епископа, суфрагана антиохијског патријарха. У Егеји се налазило паганско култно жариште при Асклепијевом храму, због којег је била важно ходочасничко средиште. Премда поједини извори казују да је храм уништен у време владавине цара Константина, исцелитељско светилиште је засигурно наставило да живи, макар и у скромнијем оквиру, током IV века. За време кратке владавине цара Јулијана Отпадника (360-363) Егеја је доживела нови процват, а светилиште бога медицине је обновљено.²² Паганска традиција је употребљена као поуздана основа за грађење поштовања чудотворних моћи хришћанских светитеља. У спису о чудима свете Текле, насталом у V столећу, наведена су њена чуда у Киликији – у Селеукији и оближњој Егеји. Равноапостолна светитељка је у Селеукији заменила бога исцелитеља Сарпедонија, а њена светилишта у којима су се одвијала излечења постојала су само у Селеукији и Егеји и доцније у Цариграду. Поред тога, у Егеји су под намесником Лисијем, током владавине Диоклецијана (284-305), пострадали и брат и сестра Зиноввије и Зиноввија, који су били поштовани као исцелитељи у граду у којем су живели и примили венце мучеништва. Претпоставља се да је повест о њима имала великог утицаја на уобличавање приче о браћи лекарима Козми и Дамјану из Арабије који су, у време истог намесника,

²¹ Предмети које држи у Дирекли килисе (у левој руци) и у храму Светог Николе на крову су уништени. Немамо податке о томе шта носи у левој шаци у цркви Богородице Казанцијске.

²² I. Csepregi, *Christian Transformation of Pagan Cult Places: the Case of Aegae, Cilicia*, in: *Continuity and Destruction in the Greek East: The Transformation of Monumental Space from Hellenistic Period to Late Antiquity*, edd. A. Kouremenos, S. Chandrasekaran, Oxford 2015, 53-54, њена истраживања пропраћена су одговарајућим изворима и исцрпном литературом, али су поједине претпоставке изнете као чињенице, cf. и H. Bröcker, *Der Hl. Thalelaios. Texte und Untersuchungen*, Münster 1976, 122-123, 134, 136; P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris 1985, 354; J. Bouffartigue, *Les villes saintes dans la vision religieuse de l'empereur Julien*, in: *Pèlerinages et lieux saints dans l'antiquité et le moyen âge. Mélanges offerts à Pierre Maraval*, edd. B. Caseau, J.-C. Cheynet, V. Déroche, Paris 2006, 85, 97. О граду, сажето о његовој историји и траговима појединих древних грађевина, *Tabula Imperii Byzantini, Band 5. Kilikien und Isaurien*, edd. F. Hild, H. Hellenkemper, 1. Teil, Wien 1990 (TIB 5/1) 160-164.

Сл. 5. Свети Талалеј, параклис Светих бесребрника у Вагопеду, фото: Г. Фустерис

Fig. 5. Saint Thalelaios, Parecclesion of Agioi Anargyroi, the Monastery of Vatopedi, photo: G. Fousteris

пострадали у Егеји.²³ Најзад, над гробом светог Талалеја био је саграђен храм. Поменуо га је патријарх Север Антихијски у хомилији коју је изговорио 517. године у Егеји и том приликом је нагласио и то да су се у њему свакога дана дешавала многобројна чуда исцељења.²⁴

Неколико светилишта посвећених светом Талалеју, подигнутих изван Егеје, наведено је у писаним изворима различитих родова (сл. 6). У тим списима је, међутим, забележено само њихово постојање или обнављање, не и грађење, те није познато када су она оснивана. У најстаријој верзији *Житија светог Авксентија*, састављеној у другој половини V века, поменут је при планини Оксији у Витинији мучничару Светог Талалеја (τῷ μαρτυρίῳ τοῦ ἁγίου Θαλελαίου).²⁵ *Прокопије из Кесарије* је забележио манастир светог Талалеја међу обитељима које је цар Јустинијан (527-565) обновио у Јерусалиму – Μοναστήρια μὲν οὖν ἐν Ἱεροσολύμοις ἀνεψώσατο τάδε. τὸ τοῦ ἁγίου Θαλελαίου²⁶ – што наводи на помисао да је поменута целина била основана много раније. У *Житију Евтихија патријарха цариградског*

²³ Од обимне литературе издвајамо, Bröcker, *Der Hl. Thalelaios*, 115, 116, 117, 124, 134-136; Csepregi, *Christian Transformation*, 51-53, 54, 55.

²⁴ PO 25 (1907) 782-788, ту грађевину наводи у 110. хомилији, а помиње је неодређеним називима, који би се могли разумети као мучничару или као храм (у преводу на француски, који прати арпски текст, коришћене су речи oratoire и temple), cf. H. Delehue, *Les origines de culte des martyrs*, Bruxelles 1933 (1. изд. 1912) 165; Bröcker, *Der Hl. Thalelaios*, 128-136, нарочито 128-132; Maraval, *Lieux saints*, 354 и нап. 192; M. Marković, *Notes on a Byzantine Processional Cross from the George Ortiz Collection*, Зограф 30 (2004-2005) 47, нап. 85.

²⁵ За помен мучничару, PG 114, 1401b; M.-F. Auzéry, *Les Vies d'Auxence et le monachisme "auxentien"*, REB 53 (1995) 206. Он се наводи само у поменутој рецензији BHG 199, за различита житија светог Авксентија, *ibid.*, 205-235, за BHG 199, *ibid.*, 206-207, 211, 220, 225. Delehue, *Les origines*, 165, каже, позивајући се на *Житије светог Авксентија*, да је у Витинији постојала једна црква посвећена том светом; R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, 51; Maraval, *Lieux saints*, 365; Marković, *Notes on a Byzantine Processional Cross*, 47, нап. 85. О светом Авксентију, сажето, ODB 1, 236 (A. Kazhdan, N. Patterson-Ševčenko).

²⁶ Procopius, *De aedificiis libri VI*, ed. J. Haury, Leipzig 1964, 169, књига V, одељак 9, где набраја манастире које је Јустинијан обновио, cf. Delehue, *Les origines*, 195; Bröcker, *Der Hl. Thalelaios*, 119, 155, 156, 158; *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843-1261*, edd. H. C. Evans, W. D. Wixom, New York 1997, 64 (H. C. Evans); Marković, *Notes on a Byzantine Processional Cross*, 47, нап. 85.

(552-565. и 577-582) наведена је црквица Светог Талалеја (Θαλαλαῖος μάρτυς ἐκτῆριος οἶκος) у Амасији, у области Понта.²⁷ Поменути списи односе се на V и VI столеће и сведоче да је, у тим временима, свети био поштован у источним провинцијама пространог царства, у Витинији, Понту и Јудеји. У ромејској престоници, како сведочи *Синаксар цариградске цркве*, памјат светог се обележавала у његовом мартирејуму у цркви светог мученика Агатоника (Τελεῖται ἡ αὐτοῦ σύναξις ἐν τῷ μαρτυρεῖω αὐτοῦ, τῷ ὄντι ἕνδον τοῦ ἀγίου μάρτυρος Ἀγαθονίκου).²⁸ Претпоставља се да је тај мартирејум био параклис унутар наведеног древног храма у кварту Кенуполис.²⁹

Поред спомена страдања у *Синаксару цариградске цркве*, о светом Талалеју казују још три списа – *Страдање* (BHG 1707),³⁰ потом веома опширни *Подвизи и страдање* (BHG 1708)³¹ и нешто сажетији *Житије и подвизи и страдање* (BHG 1708d).³² Сва три је објавио Хајнрих Брекер.³³ *Страдање* (Μαρτύριον τοῦ ἀγίου Θαλαλαίου) је означио скраћеницом *Μα*,³⁴ опсежни спис назван *Подвизи и страдања* (Πολιτεία καὶ μαρτύριον τοῦ ἀγίου

²⁷ PG 86, 2297D; J. Darrouzès, *Notes de Littérature et de géographie ecclesiastiques*, REB 50 (1992) 104, cf. Janin, *Les églises et les monastères*, 51; Bröcker, *Der Hl. Thalelaios*, 156-157. Сажето о патријарху цариградском Евтихију, ODB 2, 759 (A. Kazhdan), о Амасији, ODB 1, 74 (C. F. W. Foss).

²⁸ *Syn CP*, 698.2-698.4.

²⁹ R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, première partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique, tome III. Les églises et les monastères*, Paris 1953, 148. Претпоставља се да је ту цркву основао још цар Константин, а доцније су је обнављали ромејски василевси. Последњу забелешку о њој оставио је Добриња Јадрејковић, потоњи новгородски епископ Антоније, око 1200. године. Налазила се негде између два форума – Таури и Константиновог, cf. *ibid.*, 11-12. Хајнрих Брекер износи претпоставку, повезујући податке да је цар Јустинијан обновио манастир Светог Талалеја у Јерусалиму и цркву Светог Агатоника у Цариграду, да су мошти светог пренете у престоницу трудом тога цара, те да се 20. маја, у ствари, обележава сећање на пренос моштију (Bröcker, *Der Hl. Thalelaios*, 118-119, 120, 153, 155, 156-157, 159, 160, 161, 162). Међутим, у очуваним изворима нема никаквих назнака о томе када су мошти светог пренете у Цариград.

³⁰ *Bibliotheca Hagiographica Graeca II*, ed. F. Halkin, Bruxelles 1957 (BHG II) 266; *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, ed. F. Halkin, Bruxelles 1984 (*Novum Auctarium BHG*) 200.

³¹ BHG II, 266; *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, ed. F. Halkin, Bruxelles 1969, 279; *Novum Auctarium BHG*, 200.

³² BHG II, 266; *Novum Auctarium BHG*, 200.

³³ Брекер је проучио и веродостојност података изложених у тим прославним саставима и истражио многа друга питања, Bröcker, *Der Hl. Thalelaios*, 61-170. При томе је изједначио мученика Талалеја са сиријским пустињаком киликијског порекла истог имена који се подвизавао у Габали јужно од Антиохије и пружио бројне прилично слободно изнете претпоставке, које немају упоришта у очуваним изворима. За критику таквих мишљења, F. Halkin, *Saint Thalée anachorète ou martyr?*, *Analecta Bollandiana* 95, 1-2, Bruxelles 1977, 72, уз наглашавање да је издавање прославних списа посвећених светом Талалеју само по себи велики подухват.

³⁴ Bröcker, *Der Hl. Thalelaios*, 31-37, састављен је од 19 глава.

Θαλελαίου) навео је као *Po*,³⁵ а краћи састав, заснован на претходном, под насловом *Житије и подвизи и страдање* (Βίος καὶ πολιτεία καὶ ἀθλησις τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Θαλελαίου) назвао је *O*.³⁶

У овом истраживању, посвећеном представама светог Талалеја, који је и у синаксарској памјати јасно означен као лекар, нема потребе залазити у детаље који су изнети у тим списима. Ипак, треба указати на неколико појединости. У сва три списа помиње се да је Талалеј био лекар из Ливана, а суђење је смештено у Егеју у доба цара Нумеријана (283-284) и намесника Теодора.³⁷ У *Страдању (Ma)* се казује да је био ухићен код Аназарва и да му је суђено на месту познатом по имену Едеса у граду Егеји,³⁸ а описана је и смрт Астерија и Александра.³⁹ У *Подвизима и страдањима (Po)* и *Житију и подвизима и страдању (O)* приповеда се да је боравио у Едеси у време намесника Тиверијана,⁴⁰ наводе се многобројна чуда исцељења,⁴¹ а на крају се помиње да су заједно са њим кончину примили Макарије и Астерије, Александар, Астерона, Филагрије, Тимотеј, Теодула, Макарија и многи други.⁴²

Није могуће утврдити када су ти списи настали. Први (*Ma*), на основу којег је састављена памјат у *Синаксару Цариградске цркве*, јесте, без сумње, најстарији. За други (*Po*) се, према особинама језика и начину казивања, претпоставља да је састављен у доба обновљеног класицизма током IX или X века.⁴³ Најзад, помишља се на то да је монах Игњатије, приређивач рукописа из XII столећа у којем се налази трећи (*O*), који је, у ствари, сажета прерада претходног, пред собом имао оригинал, који није настао много пре очуваног примерка.⁴⁴

Ваља истаћи то да су сва три састава објављена на основу старих преписа. Први (*Ma*) је уочен у четири рукописа израђена између IX и

³⁵ *Ibid.*, 38-55, има 53 главе.

³⁶ *Ibid.*, 55-60, садржи 31 главу.

³⁷ За цара Нумеријана, Bröcker, *Der Hl. Thalelaios*, 90-97, 114. За Ливан, *ibid.*, 32, 39, 55, 83, 86, 89, због чега, између осталог, повезује мученика и испосника истог имена (27. фебруар), *ibid.*, 154, 156. Поред тога, Бреккер претпоставља да су мошти светог пустињака пренете из Едесе у Егеју (*ibid.*, 113, за критику таквог становишта, Halkin, *Saint Thalélée*, 72). У прва два списа наводи се да је суђење одржано у Хадријановом храму у Егеји (Bröcker, *Der Hl. Thalelaios*, 31, 34, 46, 82, 83, 110, 114, 125), који се помиње и у првом *Страдању* светих Козме и Дамајана из Арабије и браће њихове (*ibid.*, 116, 124, 135, cf. L. Deubner, *Kosmas und Damian. Texte und Einleitung*, Leipzig – Berlin 1907, 219).

³⁸ Bröcker, *Der Hl. Thalelaios*, 31, 32, 37. За хватање светога код Аназарва, *ibid.*, 82, 83, 102, 105, 122, 128. За питање како је дошло до тога да буде наведено место Едеса у граду Егеји, уз поједина прилично слободна тумачења, *ibid.*, 79, 80, 88, 102, 108, 110, 112, 121, нарочито 153, 159, у која нећемо улазити. Језгровито о њима, Halkin, *Saint Thalélée*, 72.

³⁹ Bröcker, *Der Hl. Thalelaios*, 32-33, cf. *ibid.*, 73, 74-75.

⁴⁰ *Ibid.*, 38-39, 46, 51, 55, 57-58, 59.

⁴¹ *Ibid.*, 40-45, 56-57, cf. *ibid.*, 61, 89, 167.

⁴² *Ibid.*, 54, 60, cf. *ibid.*, 162-163.

⁴³ *Ibid.*, 166.

⁴⁴ *Ibid.*, 168.

XI века.⁴⁵ Други (*Po*) се налази у три књиге преписане током XI и XII столећа.⁴⁶ Трећи (*O*) се појављује у менологу за мај из XII века који је приредио већ поменути монах Игњатије.⁴⁷ На основу тога стиче се утисак да је поштовање светог Талалеја доживело особит процват током XI и XII столећа.

Слике светог у живопису поменутог доба, XI и XII века, сачувале су се у црквама Дирекли килесе, Богородице Казанцијске, Светог Николе на крову и Успења у Старој Ладоги. То, међутим, нису једине његове очуване представе простале из тих времена. Он је приказан на једном сребрном позлаћеном византијском *литујском крсту* из прве половине XI столећа, који се чува у збирци Музеја Метрополитан у Њујорку. У медаљонима на стражњој страни тог крста виде се попрсја светитеља и арханђела. У средини се налази свети Талалеј са ланцетом у десној руци и у левој кутијом за лекарску опрему. У дну крста смештено је поље са урезаном молитвом епископа Лава – ΔΕΝΣΙΣ ΛΕΩΝΤΩΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΝ.⁴⁸ У литератури је упућено на то да Талалеј не улази у друштво најпоштованијих и често представљаних светих врача, те да, због тога, његова појава на том крсту заслужује посебну пажњу. Епископ Лав је вероватно имао нарочите разлоге због којих је поштовао исцелитељске моћи светог Талалеја и стога даровао крст са ликом тог светог лекара некој од њему посвећених цркава или извесном храму који је поседовао честице његових моштију.⁴⁹ Међутим, на питање коју је епископску столицу држао поменути Лав није могуће одговорити.⁵⁰ Поред тога, попрсни лик светог Талалеја, израђен у емаљу,

⁴⁵ То су рукописи Monac. gr. 366 из IX (Ma M), Laurent. Plut. 9,14 из X-XI (Ma F) и Athon. Vatopedi 84 (79) (Ma A) и Hieros. Patr. 6 (Ma I), оба из IX-X столећа, *ibid.*, 11-14, за архетип, разнородне варијанте и њихов однос према првобитном саставу, *ibid.*, 16-23. Најближа архетипу је редакција Ma M, потом следе Ma F и Ma A и на крају најдаља Ma I.

⁴⁶ Ради се о рукописима Vatic. gr. 866 (Po V) и Paris. gr. 1534 (Po P) из XI и Patmias. 257 (Po Pa) из XI-XII века, *ibid.*, 14-15, о архетипу, различитим верзијама и њиховом односу према првобитном спису, *ibid.*, 24-28 (где је као најближа међу очуваним препозната Po V, а потом следе Po Pa и најдаља Po P), за међусобни историјат текстова Ma и Po, *ibid.*, 61-89.

⁴⁷ То је рукопис Cod. Bodl. Varocc. 240, *ibid.*, 16, 28-30.

⁴⁸ *The Glory of Byzantium*, 62-64, No 25 (H. C. Evans); H. C. Evans, M. Holcomb, R. Hallman, *The Arts of Byzantium*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, Vol. 58, No. 4, New York 2001, 41. Свети је голобрад и изгледа да, као у Кирк дам Алти Килесе, по лику и облику косе подсећа на светог Пантелејмона.

⁴⁹ За различита размишљања, cf. *The Glory of Byzantium*, 64 (H. C. Evans), cf. Evans, Holcomb, Hallman, *The Arts of Byzantium*, 41; Marković, *Notes on a Byzantine Processional Cross*, 47.

⁵⁰ Cf. *Prosographie der mittelbyzantinischen Zeit. Zweite Abteilung (867-1025)*, 4. Band, ed. F. Winkelmann, Berlin-Boston 2013, 210, No 24667, где је наведен натпис на описаном крсту. За епископе тог имена који се наводе у X-XI веку, у првом реду оне у малоазијским средиштима, пошто се махом у тим областима помињу светилишта светог Талалеја (мада је он засигурно поштован у Цариграду), *ibid.*, 183, 184, 185, 187, 188, 213, Nos 24577, 24578, 24582, 24593, 24594, 24595, 24597, 24677, 24678. Нема никаквих назнака да је у то доба постојала епископија у граду Егеји, cf. ТИВ 5/1, 160.

Сл. 6. Карта са местима у којима су се налазиле цркве посвећене светом Талалеју

Fig. 6. Map of the places in which the churches dedicated to Saint Thalelaios were located

види се у цркви Светог Марка у Венецији, на олтарској пали познатој под називом *Pala d'oro*. Смештен је у њену горњу зону, састављену 1209. од делова донетих из Цариграда који су настали негде око средине XII века. Претпоставља се да они потичу из једне од цркава престоничког манастира Пантократора, покрај којег је имао седиште подест венецијанске заједнице. У горњој зони пале налазе се представе многих светих лекара, а попрсни лик Талалеја, приказаног као врач који обема рукама држи кутију, вероватно футролу, смештен је међу свете у доњи део оквира средишњег поља.⁵¹ Тај пример показује да је тај светитељ и у Цариграду поштован првенствено као свети бесребрник и упућује на помисао да је био понекад сликан и у престоничким црквама.

Већ је речено да су у овом раду представе светог Талалеја наведене на основу доступне литературе и да је свакако он био приказан у појединим црквама у којима је живопис уништен, оштећен или пресликан. Ипак, треба поменути да нисмо запазили његове ликове, на пример, у Трапезунту, на Криту, Наксосу, у Мистри и Геракију, нити у Лаконији и на Манију и Китери, као ни у Епиру, Костуру, Верији, Охриду, у Бугарској или у Новгороду. То не значи да он у наведеним областима и градовима није представљан, али упућује на то да засигурно није био често приказиван.

Поштовање светог Талалеја ширило се из Егеје, из храма подигнутог над његовим гробом, где су се дешавала многобројна чуда исцељења, а свакако да је у том светилишту постојало светитељево сликано обличје. Сачувани писани извори сведоче о томе да је већ у V и VI веку био познат у тадашњим источним провинцијама царства. Могуће је да поштовање светог није пренето у Витинију и Понт непосредно из Егеје, већ да се постепено ширило и да је у те крајеве пристигло преко Кападокије, области између тих провинција и Киликије. Истина, о тако раном уздању у моћи светог Талалеја у Кападокији нема никаквих писаних извора, али

⁵¹ *Il tesoro di San Marco. La pala d'oro*, ed. H. R. Hahnloser, Firenze 1965, 3-4, 67-68, Tavv. XLII, LVIII, свети је смеђ, са нешто краћом косом и облом брадом. Наравно да није могуће са потпуном сигурношћу прихватити претпоставку да делови рађени у емаљу потичу из манастира Пантократора, али, ипак, подсећамо да се у њему налазила знаменита болница, којој је посвећена опсежна литература, од које издвајамо само, T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore-London 1997² (1. изд. 1985) passim.

чињеница да се највећи број представа светога сачувао управо у црквама у тој области, сведочи да је његово поштовање ту било веома раширено и дубоко укоренено. Ипак ни у Кападокији његов лик није једнако сликан. То може значити да до времена на размеђи између X и XI века, из којег потиче најстарији међу очуваним примерима, није постојао обичај његовог представљања у тој области. Тиме се отвара и питање да ли је, можда, до особитог поштовања светога дошло након што је, после веома бурних времена и арабљанског заузимања, Киликија у време владавине Нићифора II Фоке (963-969), у великом војном походу окончаном 965, поново ушла у оквиру Византијског царства.⁵² С друге стране, светилиште светога Талалеја у Егеји писани извори не помињу, што указује на могућност да је било разорено или постепено пропало услед тешке судбине која је задесила Киликију и обележила више од два столећа њене историје – започела је већ почетком VIII века и потрајала до краткотрајног и несигурног мира под влашћу византијских стратега који су од 965. држали важна утврђења.⁵³ Поред тога, чињеница да је и у два примера очувана на Кипру, острву које је имало блиске политичке и снажне уметничке везе са оближњом Киликијом, свети Талалеј различито приказан упућује на претпоставку да светилиште у Егеји, у којем се морала налазити бар једна представа светога, више није постојало.⁵⁴

У сваком случају, помен светога ушао је у *Синаксар Типика Велике цркве* састављен између 878. и 893, као и у *Синаксар Цариградске цркве*, настао у X веку, у којем је забележено да се сабор светога вршио у његовом мартирејуму унутар светога мученика Агатоника, што сведочи о томе да су пре тог времена честице његових моштију биле донете у Цариград. Остаје отворено питање да ли су оне пренете много раније или након великог војног похода Нићифора II Фоке у Киликију. Чињеница да рукописи у којима су очувани прославни списи посвећени светоме већином потичу из XI и XII столећа, као год и његове очуване представе у живопису и злату и емаљу настале у тим временима, указују на то да је поштовање светога вероватно управо тада доживело процват.

⁵² *ODB* 1, 462-463 (C. F. W. Foss).

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ За сажету историју Кипра, *ODB* 1, 567-569 (T. E. Gregory). За уметничке споне Кипра са јерменским краљевством у Киликији, потом Јерменима који су се настањивали већ од XII века и чинили важну заједницу на острву, као и везама насталим кроз владарске бракове, политику, трговину и црквене односе, укратко, I. Christoforaki, *Cyprus Between Byzantium and the Levant: Eclecticism and Interchange in the Cycle of the Life of the Virgin in the Church of the Holy Cross a Pelendri*, *Ελετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών XXII, Λευκωσία* 1996, 244-246.

Tatjana Starodubcev
(University of Novi Sad)

SAINT THALELAIOS, MARTYR AND PHYSICIAN, AND HIS CULT AND REPRESENTATION IN THE EASTERN ORTHODOX MEDIEVAL REALM

Synaxarion of the Church of Constantinople recorded that the commemoration of the holy martyr Thalelaios was held on 20th May. He lived during the time of Emperor Numerianus. He was a Lebanon native who obtained knowledge in medicine. He was arrested in Anazarbus in the eparchy of Cilicia. Since he refused to offer sacrifice to idols, he was brought to the town of Aegae before the governor Theodore and was tortured in various ways and eventually decapitated. In the end of the record, it was noted that the commemoration of the saint took place in his martyrion inside Saint martyr Agathonicus.

Holy physician Thalelaios was not often represented. His images are preserved in the churches of Direkle kilise, Panagia ton Chalkeon in Thessaloniki, Saint Nicholas τῆς Στέγης on Cyprus, Dormition in Staraya Ladoga, Karsi kilise, Souves (Sahinefendi), then Saint Archangels in Varoš, Kirk dam Altı Kilise, Gračanica, Asinou, parekklesion of Agioi Anargyroi in Vatopedi and Ravanica. Several shrines dedicated to saint Thalelaios built beyond Aegae were cited in various written sources. Only their existence or renewal, without their erection, is recorded, so it is not known when they were established. These are: a martyrion by the mountain Oxeia, a monastery in Jerusalem and a church in Amaseia. These written sources indicate that the saint was respected in the 5th and 6th century in the eastern provinces of the Empire, in Bithinia, Judea and Pontos.

Besides the commemoration in the Synaxarion of the Church of Constantinople, three other writings speak of saint Thalelaios – Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Θαλελαίου, Πολιτεία καὶ μαρτύριον τοῦ ἁγίου Θαλελαίου, and Βίος καὶ πολιτεία καὶ ἄθλησις τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Θαλελαίου. The three compositions were published based on the old copies. The first one was found in four manuscripts made between the 9th and 11th century, the second one is located in three books copied during the 11th and 12th century, and the third one is spotted only in one manuscript from the 12th century. It seems that the respect for saint Thalelaios experienced a particular flourishing during the 11th and 12th century. Images of the saint in the monumental painting of that period have been preserved in the churches of Direkle kilise, Panagia ton Chalkeon, Saint Nicholas τῆς Στέγης, and Dormition in Staraya Ladoga. However, they are not the only extant representations of the saint that originate from those times. In the central medallion on the reverse side of the processional cross made in the first half of the 11th century, there is a bust of saint Thalelaios represented as a physician. In addition, the bust of saint Thalelaios is displayed in the Pala d'oro in its upper register, composed of parts made around the middle of the 12th century in Constantinople. He is located in the frame of the central field, and presented as a doctor. This example shows that the saint was honored in Constantinople primarily as a physician and it suggests the idea that he was represented in the churches in the capital.

The cult of saint Thalelaios spread from Aegae, and the saint was already known in the eastern provinces in the 5th and 6th century. One should not rule out the possibility that his cult was not transferred from the Aegae to Bithinia and Pontos directly, but via Cappadocia, the area in which he was often portrayed later on. On the other hand, the question is whether a particular respect for the saint appeared later, during the reign of Nikephoros II Phocas, when Cilicia, after a very turbulent period that lasted more than two centuries, was again within the boundaries of the Byzantine Empire thanks to the great military campaign that ended in 965. Anyway, the commemoration of the saint entered the Synaxarion of the Typikon of the Great Church, compiled between 878 and 893, as well as the Synaxarion of the Church of Constantinople, written in the 10th century, where the information that the feast of the saint took place in his martyrion inside Saint martyr Agathonicus was recorded, which testifies that the particles of his relics were taken to Constantinople before that time. It is not clear whether they were transferred much earlier or only after the military campaign of Nikephoros II Phocas in Cilicia. The fact that the manuscripts with writings dedicated to the saint originate mostly from the 11th and 12th century, as well as his preserved representations in the monumental painting and gold and enamel created during these times, indicate that the respect for the saint experienced a flourishing during this very period.